

WACŁAWA MARIA KORZYN
Kraków

ŚMIERĆ W PRZYSŁOWIACH ROSYJSKICH

Skończyła się, człeczce, twoja ziemską chwała,
Cała twoja majątność na ziemi została,
A twa dusza z ciałem białym całkiem się rozstała,
A rozum, duma twoja, już głowę porzucił.
I tak już będzie zawsze... O, litości, Panie !^{*}

Na wstępie chciałabym nawiązać do osobistego wspomnienia, związanego z osobą śp. prof. Ryszarda Łuźnego. Gdy przed laty w rozmowie z Profesorem użyłam ulubionego przysłowia mego zmarłego już wówczas Ojca: „Даст Бог день, даст Бог и пиццу”, Profesor natychmiast zaproponował, ażebym rozpatrzyła wątki religijne w przysłowiaach rosyjskich. I tak się zaczęła moja przygoda z przysłowiami, która trwa do dziś.

We współczesnej literaturze tanatologicznej problem ten jest szeroko przedstawiany w pracach z różnych dziedzin wiedzy¹, jednak nie ma jednej definicji śmierci. „Śmierć jest podstawową właściwością ludzkiego życia”², „aktem wyłącznie indywidualnym”³, „misterium ludzkiej egzystencji”⁴,

^{*} *Pieśń o śmierci*, w: *Pieśń o niebieskiej księdze*, przeł. R. Łuźny, Warszawa 1990, s. 217.

¹ Podaję kilka ważniejszych pozycji bibliograficznych. P. A r i è s, *Człowiek i śmierć*, Warszawa 1992; *Cierpienie i śmierć*, red. A. J. Nowak OFM, Lublin 1992; *Śmierć w dawnej Europie*, red. M. Derwich, Wrocław 1997; L. B o r o s, *Istnienie wyzwolone. Misterium mortis – człowiek w obliczu ostatecznej decyzji*, przeł. B. Białecki, Warszawa 1985; *Antropologia śmierci. Myśl francuska*, wybór i przekł. S. Cichowicz, J. M. Godzimirski, Warszawa 1993; A. N o w i c k a-J e ż o w a, *Homo viator – mundus – mors*, Warszawa 1988; t a ż, *Sarmaci i śmierć. O staropolskiej poezji żałobnej*, Warszawa 1992; B. R o k, *Człowiek wobec śmierci w kulturze staropolskiej*, Wrocław 1995; M. W ł o d a r s k i, *Ars moriendi w literaturze polskiej XV i XVI w.*, Kraków 1987; A. R a ż n y, *Cierpienie i śmierć w zdegradowanym świecie*, w: t a ż, *Literatura wobec zniewolenia totalitarnego*, Kraków 1999, s. 181-195.

² B o r o s, dz. cyt., s. 145.

³ A r i è s, dz. cyt., s. 592.

⁴ Ks. R. E. R o g o w s k i, *Światłość i tajemnica*, Katowice 1985, s. 361.

„konsekwencją grzechu”⁵, historyk zaś mówi o niej: „Nieuchronna, nieubłagana (choć czasem litościwa), wyznaczająca granicę między znanym a nieznanym, rajem a potępieniem, bytem a niebytem. Wszystkim wyznacza kres drogi, wielu – jej początek”⁶.

Ten egzystencjalny temat od najdawniejszych czasów zajmował myślicieli, którzy swe nauczanie często przekazywali w postaci plastycznych obrazów, ułatwiających zrozumienie i przejmowanych następnie przez kolejne systemy. W chrześcijaństwie, gdzie nauka o śmierci została zapożyczona z religii Izraela, przez śmierć Chrystusa zajmuje ważne miejsce. Jezus odniósł ostateczne zwycięstwo nad śmiercią, a ludzkość została odkupiona. „Jest to proces dopuszczenia do „nowego życia”, do „wiecznego życia”, który trwa do końca czasów... Na końcu czasów wszyscy zmartwychwstaną i ci, którzy należeli do Chrystusa, będą mieli pełnię życia w chwale”⁷. Apostoł mówi: „Zwycięstwo pochłonęło śmierć” (1 Kor 15,57). Podobnie odniesione przez Chrystusa zwycięstwo rozpatruje teologia prawosławna⁸.

W ciągu dziejów śmierć była różnie pojmowana i różny był do niej stosunek. W średniowiecznej Europie przyjmowano śmierć jako „bliską”, „oswojoną”⁹, jako zjawisko naturalne, a nawet oczekiwane. W najwcześniejszych zabytkach staroruskiego piśmiennictwa pojawiają się motywy rozłączenia duszy z ciałem, życia pozagrobowego czy Sądu Ostatecznego. Natomiast całą XVII-wieczną kulturę staroobrzędowców można określić jako eschatologiczną¹⁰. Zmiana w podejściu do śmierci na Zachodzie, przygotowania do niej oraz sposób umierania od XIV wieku zaobfitowały podręcznikami *ars moriendi*. Nie są one, co prawda, popularne na Rusi, jednakże przykład dobrej śmierci dawali staroruscy święci umierając z radością i bez lęku, nawet określając czas swego odejścia. Niemniej zauważa się zmianę w stosunku do śmierci w piśmiennictwie wschodniosłowiańskim. Dominuje pogląd, że śmierć

⁵ O. J. S a l i j, *Królestwo Boże w was jest*, Poznań 1980, s. 119.

⁶ M. D e r w i c h, *Przedmowa*, w: *Śmierć w dawnej Europie*, s. 5.

⁷ J a n P a w e ł II, *Wierzę w Jezusa Chrystusa Odkupiciela*, Libreria Editrice Vaticanae, 1989, s. 595.

⁸ H. P a p r o c k i, *Człowiek w myśli prawosławnej*, „Życie Katolickie” 1984, nr 6, s. 53.

⁹ A r i è s, dz. cyt., s. 41.

¹⁰ H. K o w a l s k a, *Категория времени в русской литературе XVII в.*, „Slavia Orientalis” 41(1992), nr 4, s. 23.

wywołuje lęk i obawy¹¹. W staroruskiej poezji barokowej pojawiają się hasła *memento mori* i *vanitas vanitatum*¹². Liczne przykłady dobrego umierania na gruncie rosyjskim pojawiają się dopiero w pierwszej połowie XVIII wieku w literaturze staroobrzędowców¹³. Oprócz tego tematyką eschatologiczną był przesiąknięty cały folklor rosyjski. Również w rosyjskich przysłowiaach „ludowa eschatologia dochodzi do głosu”¹⁴.

Przysłowie, według określenia prof. Łuźnego, to

krótki, treściwy zwrot, najczęściej o charakterze aforyzmu, zawierający uogólnioną wiedzę o najrozmaitszych zjawiskach życiowych – podaną w formie zarówno sądów przenośnych czy abstrakcyjnych, jak i stwierżeń konkretnych, obrazowo-sytuacyjnych – przyjęty i używany w danym języku i spełniający w nim określone funkcje¹⁵.

Tę „drobną filozoficzną formę gatunkową folkloru ustnego”¹⁶ powszechnie uważano za mądrość ludową, przekazuje bowiem wiedzę i doświadczenie pokoleń, uzupełniając ją z oficjalnego piśmiennictwa. Religia ludowa kształtuje się pod wpływem teologii oficjalnej¹⁷ i zostaje przyjęta jako system wiary ludu. Religijność ludowa zaś – jak uważa jej badacz – ks. Władysław Piwowarski – „przenikając całe życie wierzących zapewnia spójny światopogląd, który pozwala na rozwiązanie problemów egzystencjalnych i nie różni się zasadniczo od religijności elity”¹⁸.

¹¹ Zob. U. C i e r n i a k, *Literacki wymiar kultury religijnej staroobrzędowców*, Częstochowa 1997, s. 129.

¹² L. S u c h a n e k, *Thanatos i eschatologia. Z obserwacji nad poezją baroku rosyjskiego*, „Rocznik Komisji Historycznoliterackiej” 12(1974), s. 20; zob. J. D ę b s k i, *Twórczość rosyjskich sylabistów i tradycje literackie*, Kraków 1983.

¹³ C i e r n i a k, dz. cyt., s. 137.

¹⁴ R. Ł u ź n y, *Rosyjska literatura wobec inspiracji biblijnej*, w: *Biblia w literaturze i folklorze narodów wschodniosłowiańskich*, Kraków 1998, s. 42.

¹⁵ *Rosyjska literatura ludowa*, Kraków 1974, s. 50.

¹⁶ T e n ż e, *Rosyjska pieśń ludowa, jakiej nie znamy*, w: *Pieśń o niebieskiej księdze, Antologia rosyjskiej ludowej poezji religijnej*, wybrał, przeł. i oprac. tenże, Warszawa 1990, s. 7.

¹⁷ S a l i j, dz. cyt., s. 234.

¹⁸ W. P i w o w a r s k i, *Wstęp*, w: *Religijność ludowa (Ciągłość i zmiana)*, Wrocław 1983, s. 14. Podobnie uważa L. Dyczewski (*Religijność społeczeństwa polskiego w okresie międzywojennym*, „Collectanea Theologica” 42(1972), s. 33).

Zgromadzony materiał został wybrany z największych zbiorów przysłów rosyjskich Iwana Sniegirowa¹⁹. Śmierć jawi się człowiekowi jako kres życia ziemskiego, którego człowiek nie zna. „Śmierć jest jednak doświadczeniem kresu i ma w sobie coś z unicestwienia” – pisał w roku 1975 Karol Wojtyła²⁰. Lecz rozmyślając o śmierci człowiek zwraca się ku życiu. W Encyklice *Evangelium vitae* czytamy: „życie człowieka pochodzi od Boga [...]. Zatem życie i śmierć człowieka są w ręku Boga, w Jego mocy”²¹. A więc problem śmierci należy rozpatrywać w łączności z problemem życia.

Ludowa ontologia traktuje życie jako dar Boży, jest ono drogie każdemu, powinno upływać na wykonywaniu dobrych uczunków, bo one, a nie ilość przeżytych lat, decydują o spełnionym, dobrym życiu:

Кому жизнь не мила! Кому надоела!
Не тот живет больше, кто живет дольше.

Śmierć może być wezwaniem do lepszego i pełniejszego życia, ponieważ uczynki za życia decydują o życiu wiecznym człowieka:

Жизнь дана на добрые дела.

Życie sprawia człowiekowi trudności, które należy pokonywać:

Море житейское подводных камней преисполнено.
Жизнь пережить – не поле перейти.

„Bo czymże jest życie wasze?” (Jk 4,14) – pyta Pismo. Życie ludzkie jest kruche i krótkie:

Живёшь – не оглянешься, помрёшь – не спохватишься.
Собираемся жить с локоть, а живём с ноготь.
Ныне на ногах, а завтра в могиле.

¹⁹ *Русские народные пословицы и притчи*, pierwotnie wydanego w roku 1848, a reprint w Moskwie w roku 1995, również tego samego autora *Словарь русских пословиц*. Ta druga książka zawiera pracę *Русские в своих пословицах* z lat 1831–1832, ponownie wydaną dopiero w *Н. Новгороде* w roku 1996 oraz *Пословицы русского народа* Władimira Dala, który wydał 30-tysięczny zbiór przysłów w Moskwie w latach 1861–1862. Tu korzystałam z wydania z roku 1957.

²⁰ *Nadzieja, która sięga poza kres*, w: t e n ż e, *Poezje i dramaty*, Kraków 1979, s. 96.

²¹ Kraków, reprint Libreria Editrice Vaticana, s. 71.

Седни жив, а завтра – жил.
Жил – полковник, умер – покойник.
Сегодня венчался, а завтра скончался.

Lud jest przekonany, że światem rządzi Ten, który posiada „wszelką władzę na niebie i na ziemi”, a Opatrzność Boża czuwa nad wszystkimi, jak rosa spływa na wszystkich:

Всё в мире творится не нашим умом, а божьим судом.
Все мы растём под красным солнышком, на божьей росе.

Tylko Bóg może decydować o życiu i śmierci człowieka:

Жизнь даёт один только Бог, а отнимает всякая гадина.
Смерть да жена Богом суждена.
Кто вложил душу, тот и вынет.
Не своя воля, сам не помрёшь.
Поколе Господь с рук своих не сдал.
Ох да ох, поколе терпит Бог.
Охай, не охай, а вези до упаду (т.е. до смерти).
Жизнь надокучила, а к смерти не привыкнешь.
Жить – мучится, а умереть не хочется.
Ни жить, ни умереть не дают.
Не на небо не вскочишь и в землю не закопаешься.
Эта жизнь хуже смерти. Эта жизнь и смерти не стоит.

Ciężkie życie może być traktowane jako kara (problem Kaina):

Плакаться станешь, Бог больше жить заставит.
Бога прогневишь, и смерти не даст.
Не даёт Бог ни смерти, ни живота.
И рад бы смерти, да где её взять?

W zrozumieniu zjawiska śmierci w prawosławiu ważną rolę odegrała praca rosyjskiego teologa prawosławnego Sergiusza Bułhakowa *Życie za grobem*. W rozmyślaniach o tajemnicy życia i śmierci, pisanych w śmiertelnej chorobie, uważa on, że „śmierć należy traktować jako element życia”²², gdyż „życie trwa za grobem dalej”²³. Człowiek nie był stworzony do śmierci, bo-

²² „W drodze”, 1983, nr 1-2, s. 63.

²³ S. 67.

wiem „dla nieśmiertelności Bóg stworzył człowieka, uczynił go obrazem swej własnej wieczności” (Mdr 2,23), a możliwość nieśmiertelności zniszczył dobrowolnie popełniony grzech pierworodny, który był „zejściem człowieka z drogi ku zjednoczeniu z Bogiem”²⁴. Wtedy „śmierć weszła na świat przez zawiść diabła” (Mdr 2,24). Myśl tę znajdujemy u św. Pawła w stwierdzeniu, że „zapłatą za grzech jest śmierć” (Rz 6,23). Pierwsi ludzie – Adam i Ewa – przez nieposłuszeństwo ściągnęli śmierć na cały rodzaj ludzki:

Ева Адаму идти каже в яму!
Умер Адам, быть там и нам.

W teologii chrześcijańskiej istnieje związek między śmiercią fizyczną a grzechem pierworodnym. Śmierć jest karą za popełniony grzech prarodzców. Potwierdza to przekonanie św. Paweł, pisząc, że „przez jednego człowieka grzech wszedł na świat, a przez grzech śmierć i w ten sposób śmierć przeszła na wszystkich ludzi, ponieważ wszyscy zgrzeszyli” (Rz 5,12). Każdy kolejny upadek człowieka, każdy grzech jest śmiercią duszy i prowadzi do śmierci ciała, dlatego filozof rosyjski Włodzimierz Sołowjow twierdził, że „Жизнь рода есть постоянная смерть”²⁵. Tak mówią przysłowia o grzechu i jego roli w życiu człowieka:

Больше жить – больше грешить.
Поколе Бог грехам терпит, да голова на плечах.
Рад бы в рай, да грехи не пускают.
Живи, поколе Господь грехам терпит.
Грешному путь вначале широк, да круг после.

Człowiek zmierza do śmierci od urodzenia, a dzień narodzin (*dies natalis*) uważa się za dzień narodzin do śmierci²⁶. Mówią o tym następujące przysłowia:

Что не родится, то и н умирает.
Не на живот рождается, а на смерть.

²⁴ S. 63.

²⁵ В. С о л о в ь ё в, *Духовные основы жизни, Жизнь с Богом*, Bruxelles 1982, s. 23.

²⁶ В у ł h a k о w, dz. cyt., s. 64.

Życie ludzkie jest dane na określony czas, ale człowiek nie wie, kiedy nastąpi śmierć. Psalmista woła: „O Panie, mój kres pozwól mi poznać” (Ps 39,5), zaś mądrość ludowa stwierdza:

Без поры душа не выйдет.
 Придѣт время, все лягут в могилу.
 Придѣт пора – турнет курносая со двора.
 Никто живой предела своего не изведдал.

Wprowadzone przez śmierć pojęcie czasu nie tylko „steruje postrzeganiem rzeczywistości”, ale „jest kluczem do zrozumienia danej kultury”²⁷ w przysłowiaach zaś występuje jako porównywanie końca dnia z końcem życia. Sugerują to następujące przysłowia:

День к вечеру – к смерти ближе.
 Живи на двое и до веку, и до вечера (т.е. будь готов).
 Смерть на носу – будь на кресу (т.е. готов).
 Час от часу, а к смерти ближе.
 День да ночь – сутки прочь, а все к смерти поближе.
 Смерть не за горами, а за плечами.
 Рубаха к телу близка, а смерть ближе.
 На век не наешься, перед смертью не наживёшься.

Starotestamentowe upomnienie „We wszystkich sprawach pamiętaj o swym kresie, a nigdy nie zgrzeszysz” (Syr 7,36) przypominają przysłowia:

Кто чаще смерть поминает, тот меньше согрешает.
 Гроб видя вздыхают и смертный час вспоминают.

Ojcowie Kościoła rozpatrywali śmierć w dwóch płaszczyznach, jako fizyczną i duchową. O pierwszej św. Augustyn mówi, że jest „odłączeniem duszy od ciała”, „daje się tu zauważyć wpływ filozofii Platona, który podobnie określał śmierć”²⁸. Śmierć ciała jest śmiercią pozorną, śmiercią właściwą jest śmierć duchowa. Takie stanowisko nie jest obce również teologom prawosławnym. Sergiusz Bułhakow uważa, że śmierć rozdziela życie na dwie

²⁷ *Eschatologia w religiach, kulturach i systemach myślowych*, red. J. Drabina, „Zeszyty Naukowe UJ”, Studia Religiołogica, 1995, z. 28, s. 24.

²⁸ Ks. F. D r a c z k o w s k i, *Cierpienie i śmierć w nauce Ojców Kościoła*, w: *Cierpienie i śmierć*, s. 42.

części – „byt cielesno-duchowy oraz byt wyłącznie duchowy”, zaś dążąc do życia wiecznego, które prowadzi do zmartwychwstania, człowiek powinien przejść przez te obydwa byty²⁹. Paul Evdokimov jak gdyby uzupełnia mówiąc: „Pewna część bytu ludzkiego zasypia, a pewna część zachowuje świadomość... Dokonuje się podział między duchem a ciałem”³⁰. Podziału tego nikt nie jest zdolny zauważyć, jak wydają się sugerować przytoczone przysłowia:

Никто не увидит, когда душа вон выдет.
Земной быт – не всему конец.

Pismo św. zaświadcza, że śmierć jest nieuchronna: „Wszyscy bowiem umrzemy z pewnością” (2 Sm 14,14). Człowiek ma świadomość, że śmierci nie da się ominąć, oszukać czy przekupić.

Podobne myśli odnajdujemy w wyjątkowo dużej grupie przysłów:

Один раз мать родила, один раз и умирать.
Двух смертей не бывать, а одной н миновать.
Как ни вертись, а в могилу ложись.
Сколько ни жить, а смерти не отбыть.
Сколько ни ликовать, а смерти не миновать.
Перед смертью не слукавишь.
От всего вылечишься, кроме смерти.
От смерти не посторонишься.
От смерти не спрячешься.
От смерти не откупишься.
От смерти ни отмолишься, ни открестишься.
От смерти ни крестом, ни пестом.
От смерти и под камнем не укроешься.
Станешь умирать, забудешь о деньгах горевать.
Богатство человека от смерти не избавит.

Gdyby nawet człowiek nie chciał śmierci, ona zawsze go znajdzie:

Смерть дорогу сыщет. Смерть причину найдёт.
Не ты смерти ищешь, она сторожит.
Смерть всегда за плечами, следит за нами.
Где венчают, тут и погребают (или: отпевают).

²⁹ В у ł h a k o w, dz. cyt., s. 68.

³⁰ *Prawosławie*, Warszawa 1986, s. 416-417.

На тот свет отовсюду одна дорога.

Śmierć „to fenomen wspólny wszystkim ludziom”³¹, w obliczu śmierci wszyscy są równi i umrą niezależnie od stanowiska. Przekonanie *Mors omnis aequat* potwierdzają przysłowia:

Всем там быть: кому раньше, кому позже.
 Царь и народ – все в землю пойдёт.
 У смерти на глазах все равны.
 Смерть всех поравняет.
 Смерть не разбирает чина, а ведёт равно и крестьянина и дворянина.
 И пономарь, и владыка в земле равны.

Jeszcze Arystoteles zwrócił uwagę w *Etyce Nikomachejskich*, że „ze wszystkich zjawisk budzących grozę najstraszliwsza jest śmierć”³². Zaś „tłem ludzkiej egzystencji jest lęk przed śmiercią”³³. Nawet Chrystus odczuwając zbliżającą się śmierć „począł drżeć i odczuwać trwożę” (Mk 14,33), czyni to również człowiek:

Бойся Бога: смерть у порога.
 Бойся, не бойся, а смерть у порога.
 Видимая смерть страшна.
 Умереть не беда, коли нет стыда.

Mimo wszystko człowiek powinien pamiętać o śmierci, hasło *memento mori* współbrzmi w następujących przysłowiach:

Жить надейся, а умирать готовься.
 Ты смертен человек, не забывай о смерти.
 Думай о смерти, а гроб всякому готовь.
 Живой смерти не ищет.
 Живой в могилу не ляжет. Живому нет могилы.
 Живой смерти боится.

Do śmierci należy być przygotowanym, trzeba pokutować i żałować za popełnione grzechy:

³¹ T. Š p i d l i k, I. G a r g a n o, *Duchowość ojców greckich i wschodnich*, Kraków 1997, s. 79.

³² R o k, dz. cyt., s. 57.

³³ A. K e p i Ń s k i, *Lęk*, Warszawa 1997, s. 226.

Животом и смертью владеет Бог, а покаянием владеет человек.
 Дай Бог умереть, да дай Бог покаяться!
 Смерть без покаяния – собачья смерть.
 Хватился каяться монах, как уж смерть в головах.

Grzechy nie tylko są przeszkodą w szczęśliwości wiecznej, mogą też sprowadzić człowieka do otchłani piekielnej:

Не надобно смерти бояться, надобно злых дел опасаться.
 Не бойся смерти, бойся грехов.
 Смерть по грехам страшна.
 Невинная душа не боится смерти.
 Грехи любезны доводят до бездны.

Śmierć nagłą, niezapowiedzianą *mors repentina*, kiedy człowiek umierał bez przygotowania, w średniowiecznej Europie uważano za haniebną i wstydliwą³⁴, takiej śmierci lud rosyjski chciałby unikać:

Лучше век терпеть, чем вдруг умереть.
 Избави Бог от наглой смерти!

Jednak nagła śmierć nie przynosi tylu obaw, dlatego inne przysłowie właśnie ją preferuje,

Лучше всех нечаянная смерть.
 Нежданная смерть – находка.

Mimo że człowiek boi się śmierci, to właśnie jego postawa wobec śmierci jest miernikiem jego wartości³⁵. Obrzędy i modlitwy Kościoła prawosławnego przy umierającym skłaniające *moribunda* do przyjęcia sakramentów, pomagają przezwyciężyć lęk przed śmiercią³⁶. Dla osób przygotowanych nie jest ona zaskoczeniem, pogodzony z ludźmi i Bogiem człowiek umiera spokojnie. Opisy takiej śmierci spotykamy w literaturze rosyjskiej. Dla przykładu przypomnijmy słowa Iwana Turgieniewa w rozważaniach o śmierci chłopca rosyjskiego.

³⁴ A r i è s, dz. cyt., s. 24.

³⁵ W. H r y n i e w i c z OMI, *Pascha Chrystusa w dziejach człowieka i wszechświata. Zarys chrześcijańskiej teologii Paschalnej*, t. III, Lublin 1991, s. 307.

³⁶ R o k, dz. cyt., s. 110.

Przedziwnie umiera rosyjski chłop! Jego postawy wobec śmierci nie można nazwać ani obojętnością, ani otępieniem; umiera, jakby spełniał obrządek: spokojnie i z prostotą [...] W ogóle Rosjanie umierają w przedziwny sposób!... Tak, w przedziwny sposób umierają Rosjanie!³⁷

W przekonaniu ludu istnieje pogląd, że jakość życia wpływa na to, jak się umiera:

Как жил, так и умер.
 Долго жил, а умер скоро.
 Умел пожить, умей и умереть!
 Не умел жить, так хоть сумей умереть!
 Кто жить не умел, того помирать не выучишь.
 Закрывать глазки, да лечь на салазки.
 Не думал, не гадал, а помер.
 Умереть, не в помирушки играть.
 Живётся – поётся, умирается – дрягается.

Dusza po śmierci traci możliwość wykonywania uczynków, jest sądzona za swe ziemskie czyny, przynosząc bagaż ziemskich „zasług” i „uczynków”. Mówi o tym przysłowie:

Что припасла душа, то и на тот свет понесла.

Pojęcia o pośmiertnych dziejach duszy różnią naukę Kościoła katolickiego i prawosławnego. W prawosławiu nie istnieje pojęcie czyśca jako miejsca czy stanu. Po śmierci dusza trafia na sąd „uprzedni” lub „szczegółowy”. Ta „droga przez mękę”, jak uważa Bułhakow, to sąd indywidualny, poprzedzający Sąd Ostateczny. Dusza przechodzi przez *мытарства*³⁸ – 20 stacji celnych,

³⁷ Śmierć, przeł. J. Dmochowska, w: т е н ь е, *Zapiski myśliwego*, Warszawa 1987, s. 186.

³⁸ Zob. o mytarstwach: М а к а р и й, М и т р о п о л и т М о с к о в с к и й, *Православно-догматическое богословие*, т. II, С.-Петербург 1895, с. 528; *Жития святых на русском языке изложенные по руководству Четвх-миней св. Димитрия Ростовского*, книга четвертая, Москва 1903, с. 850; Д. Б. М а к а р и й, Епископ Винницкий, ректор Санктпетербургской духовной академии, *Православно-догматическое богословие*, т. II, С.-Петербург 1857, reprint, Москва 1993, s. 529-530; П р о т о п р е с в и т е р М. П о м а з а н с к и й, *Православно догматическое богословие*, Новосибирск-Рига 1993, с. 221; W. H r y n i e w i c z OMI, *Staroruska teologia paschalna w świetle pism św. Cyryla Turowskiego*, Warszawa 1993, s. 175; H. G. K r a ń c z u k, *Mnisi góry Atos o duchowości prawosławnej*, Hajnówka 1995,

gdzie na każdej wspomagana przez aniołów odpowiada za różne złe czyny. Przez odbywający się proces samooskarżenia, zrozumienia swoich przewinień czy dzięki modlitwom Kościoła może być z tego zwolniona. Jest to proces oczyszczenia, istniejący w naukach obydwu Kościołów³⁹.

Тебе, телу, во земле лежать, а мне, душе, на ответ идти.
Никто не увидит, как душа выйдет.
Смерть – душе простор.

W chrześcijańskiej eschatologii śmierć jest pierwszą z rzeczy ostatecznych. Pozostałe to Sąd Ostateczny, niebo, piekło. „...Postanowione ludziom raz umrzeć, a potem sąd” (Hbr 9,27) uczy Pismo. „Nie ma bowiem sądu poza sądem prawdy – poza Prawdą Chrystusową” – mówi Sergiusz Bułhakow⁴⁰, a potwierdza przysłowie:

Правда избавляет от смерти.

Nikt nie wie, kiedy to nastąpi, ale lud konstatuje, że każdy będzie oceniony według jego zasług:

Никому неведом час Страшного суда.
Комуждо по заслугам его воздастся.

Rzeczy ostateczne w eschatologii chrześcijańskiej oparte są na wierze w zbawienie i zmartwychwstanie, dlatego śmierć człowieka jest ściśle złączona z Misterium Paschalnym, stanowiącym o istocie Tajemnicy Jezusa Chrystusa, jedynym zaś „właściwym symbolem Zmartwychwstania jest na Wschodzie zstąpienie Chrystusa do otchłani”⁴¹. Ludowa eschatologia stwierdza, że życie doczesne nie jest końcem i bez wiary na tym świecie nie będzie życia na tamtym:

s. 102; R. M a z u r k i e w i c z, *Eschatologia Rusi Kijowskiej, t e n ż e, Dzieło chrystianizacji Rusi Kijowskiej*, Lublin 1988, s. 71.

³⁹ S. B u ł h a k o w, *Prawosławie*, Białystok-Warszawa 1992, s. 198.

⁴⁰ *Życie za grobem*, s. 74.

⁴¹ A. E. N a u m o w, *Apokryfy w systemie literatury cerkiewnosłowiańskiej*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1976, s. 95.

Земной быт не всему конец.

Без веры живут на этом свете, а на том не проживёшь.

Wizje Sądu Ostatecznego odnajdujemy w ewangelii Mateuszowej (Mt 25). Po czym człowieka czeka „życie wieczne, które nie ma końca, kiedy będziemy zawsze obecni w Bogu, a Bóg w nas” lub „śmierć wieczna nazywana piekłem – podziemne więzienie, w którym traci się Boga na zawsze”⁴². „Zabiegajcie o własne zbawienie z bojaźnią i drżeniem” (Flp 2,12), bowiem dla duszy zbawionej „śmierci już odtąd nie będzie” (Ap 21,4):

Родится человек на смерть, а умрёт на живот.

Злому смерть, а доброму – воскресение.

Ostatnie przysłowie możemy odczytać w świetle słów Pisma: „Ja jestem zmartwychwstaniem i życiem. Kto we Mnie wierzy, choćby i umarł, żyć będzie. Każdy, kto żyje i wierzy we Mnie, nie umrze na wieki” (J 11,25-26), podobnie wypowiada się św. Paweł w Liście do Rzymian (Rz 6,5).

Mówiąc o wiecznej karze Nowy Testament używa metafory ognia piekielnego, sugerują to przysłowia:

Ад, что насад, много в себя набирает.

Ад безо дна, а век без конца.

Teologia prawosławna wysunęła, nie dogmatyzując, teorię powszechnego zbawienia nazwaną apokatastazą⁴³, uwzględniając wypowiedzi Grzegorza z Nazjansu i – przede wszystkim – św. Grzegorza z Nyssy⁴⁴. Na ten temat papież Jan Paweł II pisze: „Dawne Sobory odrzuciły teorię tak zwanej apokatastazy ostatecznej, według której świat po zniszczeniu zostanie odnowiony, wszelkie stworzenie dostąpi zbawienia; teorię, która pośrednio znosiła piekło”⁴⁵. Jednak w przysłowiach nie udało mi się odszukać tego tematu.

Czytanie Biblii przez lud nie tylko kształtowało pojęcie o śmierci, ale sprzyjało licznym zapożyczeniom oraz przekształceniom z Pisma św. A więc, przysłowie *Правда избавляет от смерти* jest bezpośrednim zapożyczeniem z Księgi Przysłów (Prz 6,2), dwa inne zaś nawiązują do słów Pisma: *Для*

⁴² J. G u i t t o n, *Mój mały katechizm*, Warszawa 1980, s. 64.

⁴³ Zob. *Encyklopedia katolicka*, t. I, Lublin 1973, kol. 755-758.

⁴⁴ П а р о с к и, dz. cyt., s. 54.

⁴⁵ J a n P a w e ł II, *Przekroczyć próg nadziei*, Lublin 1994, s. 140.

спасенья надобно терпенья (Mt 10,22). *Лучше смерть, нежели позорный живот* (Syr. 19,17).

Niektóre przysłowia zawierają echo poglądów na śmierć starożytnych filozofów. W nawiązaniu do nauczania Platona, że „filozofia powinna uczyć umiejętności dobrej śmierci”⁴⁶ można odczytać następujące przysłowia:

Философ смерти не боится.
Храброму смерть не страшна.

Stanowisko Epikura wobec śmierci było niezgodne z rzeczywistością, gdyż głosił on, że nie należy się bać śmierci, bo póki żyjemy, jej nie ma, kiedy przyjdzie, to nie ma nas. W tej nauce przemilcza on „całą grozę umierania, nie chce nic wiedzieć o dokonywaniu się śmierci, o wzrastającej obecności śmierci, która przychodzi powoli, coraz więcej i nieuchronnie”⁴⁷. Poglądy te odbijają się w przysłowiu:

Смерти бояться – на свете не жить.

Phillipe Aries cytuje Pascala⁴⁸: „Łatwiej znieść śmierć bez myśli o niej, niż myśl o śmierci bez niebezpieczeństwa”, co poniekąd sugeruje przysłowie:

В рай просятя, а смерти боятся.
В рай просятя, а сами в ад лезут.

Znamienne, że w języku rosyjskim na określenie ciała są dwa wyrazy *тело* i *плоть*, uwzględniające dwa pojęcia: „niewinną, bo naturalną cielesność *soma* i *sarx*, cielesność grzeszną”⁴⁹. Śmierć pokonuje ciało zniszczalne, czyli *плоть*, mówią o tym uzupełniające się przysłowia:

Смерть плотью живёт.
Смерть с костями сгложет.
Смерть не все возьмёт, только своё возьмёт (т.е. плоть).
Дедушка умрёт – ничего с собою не возьмёт.
Упокой, Господи, душеньку, прими, земля, косточки!

⁴⁶ Н р у н и е в и с з, dz. cyt., s. 308.

⁴⁷ S a l i j, dz. cyt., s. 118.

⁴⁸ Dz. cyt., s. 35.

⁴⁹ E v d o k i m o w, dz. cyt., s. 412.

Warto przyjrzeć się słownictwu, stałym ludowym zwrotom, które użyte są w przysłowiach, poetycko określając zjawiska i czynności.

O człowieku długowiecznym mówiono: Он чужой век живёт. Живуч, как кошка. Его ничто не берёт. Его не сразу похоронишь. Он как застрахованный.

Wyrazy „śmierć”, „umarł” zastąpiono zwrotami: „Господь веку не дал”. „Не ссудил Господь житья”, „Сложить голову”. „Отрезать нить жизни”. „Он уже под святыми лежит”. „Свет из очей выкатился”. „Ясны очи закатились”. „Померк свет в очах”. „Глаза посоловели”. „Воры не бывали, а батюшку украли”. „Припиши его в поминальную книжку (т.е. он скончался)”. „Ушёл в Ершову слободу (утонул)”.

Zaś trumna to: „Где ни стать, ни сесть”. „Деревянный тулуп”. „Вотчина в косую сажень”. „Под дерновое одеяльце”. „Домок в шесть досок”. „В холодок, в темный уголок”. „Под заступ”. „Под лопатку”.

Również porównania i antytezy stwarzają w języku ludowym obraz poetycki:

Перед судьёй, да перед смертью замолчишь.
 На смерть, что на солнце, во все глаза не взглянешь.
 Живой без сапог обойдётся, а мёртвый без гроба не обойдётся.
 Тело в тесноту, а душу на простор.
 Лучше смерть, нежели зол живот.
 Дома нет, а гроб будет.

Rosyjskie przysłowia odzwierciedlające ludowe zwyczaje i obrzędy dotyczące śmierci zasługują na osobne opracowanie. Odpowiednie przysłowia cytuję w swym dziele *Народная Русь*⁵⁰ Apolon Korinfskij opisując ludowe zwyczaje. Wymienię tu niektóre:

Кабы люди не умирали, и мы бы на тот свет дороги не нашли.
 В могилке, что в перинке: не просторно, да улежно.
 Всякому мертвецу земля – гроб.
 Царство небесное, вечный покой, вечная память!
 Дай Бог, чтобы земля на нём лёгким пухом лежала!

⁵⁰ Москва 1994, с. 530-547.

В сороковины покойник в последний раз обедает за хозяйским столом (для чего и ставят ему прибор, кладут ложку).
 Душа умершего шесть недель на земле живёт (почему, по истечении этого времени, пекут лесенки, чтобы душе лезть на небо).

W przysłowiacli ludowych – również dotyczących umierania, śmierci i pochówku zawarty jest kodeks postępowania:

Где мёртвых погребают, там и рыдают.
 Проси Творца, чтоб не лишил доброго конца!
 Никогда живого не считай мёртвым!
 Покойника не поминай лихом!
 Кистями не шевели! Мир праху, костям упокой!
 Дадим мёртвым покой! О покойнике худа не молви.

Rosyjskie przysłowia ludowe przedstawiają ludowe wyobrażenia o śmierci u Wschodnich Słowian, wykorzystując obraz poetycki do przedstawienia „rzeczy ostatecznych”. Szczególną uwagę w tych eschatologicznych wizjach poświęca się losowi poszczególnego człowieka, nie wszechświata – kosmosu. Przysłowia te, powstałe na gruncie kultury prawosławnej, ukazujące wiedzę o śmierci i stosunek do niej ludu rosyjskiego, mogą stać się przyczynkiem do poznania kultury i mentalności oraz przejawów ludowej religijności narodu rosyjskiego, gdyż były one dobrem nie tylko ludowego twórcy, ale całego narodu.

СМЕРТЬ В РУССКИХ НАРОДНЫХ ПОСЛОВИЦАХ

Р е з ю м е

Автор статьи рассматривает русские пословицы, в которых отражены взгляды и отношение русских к смерти. Следует отметить, что мировоззрение русского народа сформировано православием, влияние которого на жизнь было всеобъемлющим. Следовательно, в вышеприведенных пословицах наблюдается христианское отношение к жизни и смерти. Таким образом, смерть воспринимается не только как неизбежное, независимое от человека явление, перед которым все люди равны, но и очередной этап к жизни вечной. Автор статьи ссылается на статью о. Сергия Булгакова *Жизнь за гробом*, которая сыграла важную роль в православном понимании смерти.

Сопоставляя строки Священного Писания с соответствующими пословицами, автор отмечает заимствования из Библии и приходит к выводу, что некоторые пословицы возникали под влиянием её чтения. Автор обращает внимание на художественные особенности русских пословиц, в том числе на устойчивые народные словосочетания, в которых даются нормы и правила, закреплённые в форме народного обычая.

Необходимо подчеркнуть, что и сами пословицы, и отражённые в них взгляды, обычаи и традиции составляют неотъемлемую часть русской национальной культуры.